

SOZGARLIK SAN'ATIGA BIR NAZAR

Annotatsiya. Maqolada nomoddiy madaniy merosning an'anaviy hunarmandchilik yo'nalishida sozgarlik sohasi, uning bizgacha yetib kelishi, cholg'u sozlari va musiqa bilimlari to'g'risida mutafakkir olimlar risolalaridagi fikrlar, cholg'u sozlari yasash mumkin bo'lgan daraxt turlari, misol tariqasida rubobni yasalishi va Usta Usmonning "Tamaraxonim" rubobi, hamda sozgar va sozanda hamkorligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: sozgarlik, duradgor, temirchi, chilangar, Amati, Stradivari, Gvarneri, Bergonsi, Farobiy, Ibn Sino, Safiuddin Urmaviy, torlari bam, masnas, masne, g'o'la, palyon.

Аннотация. Статья обогащена информацией о сфере созгарлыка в направлении традиционных ремёсел нематериального культурного наследия о его дошедшем до нас виде, а также об идеях мыслителей в трактатах учёных о музыкальных инструментах и музыкальных знаниях, видах деревьев, из которых можно изготовить созгарлык, например, изготовление рубаб и рубаб "Тамараханым" Уста Усмана, а также о сотрудничестве созгарлыка и музыканта.

Ключевые слова: созгарлык, плотник, кузнец, слесарь, Амати, Страдивари, Гварнери, Бергончи, Фароби, Ибн Сина, Сафиуддин Урмави, торлари бам, маснас, масне, зир и хадд, гола, палён.

Abstract. The article is enriched with information on the field of sozgarlyk in the context of traditional crafts of intangible cultural heritage, its surviving form, the ideas of thinkers in scholarly treatises on musical instruments and musical knowledge, the types of wood from which sozgarlyk can be made, such as the production of rubab and the "Tamarakhanim" rubab by Usta Uthman, as well as the collaboration between sozgarlyk and musician.

Keywords: sozgarlyk, carpenter, blacksmith, metalworker, Amati, Stradivari, Guarneri, Bergonchi, Farobi, Ibn Sina, Safiuddin Urmavi, torlari bam, masnas, masne, zir and hadd, gola, paleon.

"Sozgarlik san'ati qadimlar qaridan avloddan avlodga, ustozdan-shogirdga kuzatishlar, bilim-ko'nikma, tajribalarni o'rgatish yo'li orqali o'tib, saqlangan va rivojlanib kelgan. Sozlar ayrim hollarda, sozgarlik kasbidan tashqari duradgor, temirchi, chilangar, cho'pon va sozandalar tomonidan ham tayyorlanib kelingan. Dunyoning qaysi burchagida tayyorlangan qanday soz bo'lsin, bir xil cholg'ular ham bir-biridan akustik xususiyatlari, hajmi, ko'rinish shakli, temblari, qismlarining farqlanishlari bilan ham ajralib turgan" [1, 3-b]. Bunday holat dunyo tanigan cholg'u ustalari Amati, Stradivari, Gvarneri, Bergonsi va boshqa ustalar ijodlarida ham kuzatilgan. Provardida, cholg'u uchun

muhim omil hisoblangan tiniq tovush, chiroyli tembr ustida olib borilgan izlanishlar olimlar tadqiqotlarida ham o'z ifodasini topgan. Bu borada ona zaminimizda yashab o'tgan mutafakkir olimlarimiz risolalariga e'tibor qilamiz. Farobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxon Forobiy: 873-yil, Farob shahri – 951-yil, Damashq) – O'rta Osiyoning mutafakkiri va qomusiy olimi) risolasida o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan rubob cholg'usi haqida to'liq ta'rif beradi. Uning davridagi rubob ham hozirgi qashqar rubobiga o'xshab rezonator va dastasining uzunligi ham aynan shunga yaqin bo'lgan. Ular ikki xil chertma torli bo'lgan: 1 – asosiy qismi yog'ochdan iborat, yog'och dekali, 2

– pastki qismi charmdan ishlangan dekali cholg'u bo'lgan.

Abu Ali al-Husain ibn Abdulloh ibn Sino (Buxoro yaqinidagi qadimiy Afshona qishlog'ida 980-yilda tug'ilgan, 1037-yilda esa Hamadonda olamdan o'tgan. Qisqartirilgan nomi Ibn Sino – Avitsenna serqirra tibbiyot xodimi, fizik, faylasuf, matematik, astronom, kimyogar va musiqashunos) – “Davolash kitobi” deb nomlangan yirik qomusining “Musika haqida risola” bobida o'sha davrning musiqachiligiga oid ilmiy-falsafiy bilimlari yoritilgan. Ibn Sino o'z davri (tirnama) musika cholg'ularini ikki guruhga bo'lib ko'rsatadi: mizrobli, noxunli (barbat, tanbur, rubob) va butun rezonator qopqog'i bo'ylab tortilgan ochiq torli cholg'ulari (shohruh, chiltor, lira), chang (arfa). Bunda rubob tushunchasi ostida g'ijjakka o'xshagan, torlari mo'jazgina kamoncha bilan chalinadigan musika cholg'usi nazarda tutilgan. Risolada nay (fleyta), surnay va Vizantiya organun (muzmar, muzamir) kabi damli cholg'larning tuzilishi ham bayon etilgan.

Yana bir Sharq mutafakkiri, usta, ud cholg'uvchisi, xonanda, mohir bastakor Safiuddin Urmaviy ud cholg'usida tajribalar olib boradi va o'zining nazariy qoidalarini bayon qiladi. “Bilginki, cholg'u asboblari ichida ud deb ataluvchisi eng mashhur va eng zamonaviysidir”. Ud cholg'usining besh juft tori, kvarta tartibidagi 7ta maqomi (lad) bo'lgan. Torlari bam, masnas, masne, zir va eng yuqorisi hadd deb atalgani aytiladi. Besh qo'sh torli, takomillashgan ud keyingi paytlarda ham o'z tuzilishini saqlab qolganligining guvohimiz [2, 18–19-bb.].

Qo'sh torli cholg'u – dutor haqidagi ilk ma'lumotlar Al-Husayniyning XV asrda yaratilgan musika risolalarida uchraydi. “Dutor” atamasining paydo bo'lishiga uni shaklan o'xshash, ko'p torli boshqa cholg'ulardan (ozarbayjoncha soz, tanbur, ud kabi) farqlash asosiy sabab bo'lgan [3, 8-b].

Darvish Alining (XVII asrda) Buxoroda yaratilgan musiqaga doir risolasi an'anaviy xalq cholg'ulari haqidagi ma'lumot manbai sifatida xizmat qilishi mumkin. Shuningdek risolada changchi Dilorom, naychilar Abduqodir va Xo'ja Abdullohi Lori, Mavlono Mirek Changiy Buxoriy, Mavlono Qosim Rabboni, Sulton Ahmad, rubobchilar aka-uka Shayx Abu Bakr Rabboniy va Shayx Bexduchi Dono, qonunchi Shayx Shamsi Rabboniy va ko'pgina boshqa mashhur ustalarning nomlari tilga olinadi.

Binobarin sozgar ustalar asrlar mobaynida o'z ishlariga o'ta kuchli yondashib, xalqning ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qondira oladigan har

tomonlama mukammal va go'zal cholg'ular yasab keldilar. Shu tariqa musiqiy cholg'ular yasashning vaqt sinovidan qiymatini aniq yo'l-yo'riqlari vujudga keldi va bu yo'l-yo'riqlar sozgar ustalar avlodlari mehnatining samarasi sifatida umrboqiy odamlarga aylandi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, sozgarlik binosi shunchaki hunar uchun zarur tartib va qoidalar yig'indisi emas, balki o'tmishda sozgarlar yaratgan va avloddan avlodga o'tib kelgan amaldagi tajribalar tizimidir. Ana shunday asosda ro'yobga kelgan mukammallik sozgarlikka mansub qoidalar tizimini vujudga keltirdi. Bu qoidalar avvalambor, sozgarlikda ishlab chiqarishni ta'minladi. Ayni vaqtda, sozgarlikda mahorat darajasini belgilovchi o'ziga xos mezonga aylandi. Shuningdek, u sozgarlikka mansub bilimlarni asrlar mobaynida tanazzuldan saqlab qoldi.

Ustoz sozgarlar tajribasiga ko'ra, cholg'u sozlarini yasash uchun tut, o'rik, yong'oq, olxo'ri, zang, olcha, do'lana, archa, qayrag'och, qarag'ay, chinor, tol va namligi yuqori bo'lgan o'lkalarda o'sadigan bug, klyon, sosna, el, grab kabi daraxtlar alohida o'rin tutadi. Qaysi sozni yasash maqsadida o'lchami bilan kesilgan daraxt g'o'la shaklda yoki, palyon (g'o'lani to'rtga bo'lingani) shaklida har bir sozgar ustaning o'z tajribasi, malakasidan kelib chiqib quritiladi. Yurtimiz sozgar ustalarining bilim va ko'nikmalari o'laroq, tanlagan yog'och g'o'lasi yoki palyoni bir oy davomida suvga botirib qo'yiladi. Bu jarayonda yog'och yelimdan tozalanadi. Keyingi jarayonda yog'ochning uch va oxiriga alf yoki kraska surtib (yorilmasligi uchun), salofan plyonkaga o'rab, qumga (kimdir tuproqqa) ko'mib qo'yadi. Yaxshi sozgar yog'ochini eng kamida besh yil saqlab, keyin ishlatadi. Ayrim ustalar kun va shamol

tegmaydigan quruq xonalarda ham saqlab foydalanishadi. Shuning uchun ko'p ustalarning uzoq va yaxshi saqlagan materiallari farzandlari, nabiralari, yoki shogirdlariga nasib etadi [1, 3-b].

Bir cholg'u sozining tayyorlanishi misolida o'zbek milliy cholg'ularining gultoji bo'lgan – Qashqar rubob cholg'usini misol tariqasida tanladik.

Rubob – qadimiy torli cholg'u sozi bo'lib, uning ilk shakllari miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Tarixiy manbalarda ushbu sozni ilk bor Afg'oniston, Hindiston va Eron hududlarida paydo bo'lgan cholg'u sozi sifatida tilga olinadi. Vaqtlar o'tishi bilan o'rta asrlarga kelib, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan.

“Rubob” so'zi arabcha “rabab” – torli cholg'u degan ma'noni anglatganda, lekin u o'zi arablardan oldin mavjud bo'lgan bo'lishi mumkinligi aytiladi.

Bu ajoyib cholg'u hozirda o'zbek, tojik, uyg'ur, afg'on va boshqa sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Ba'zi olimlar tomonidan, qadimda 2 torli kamonli rubobdan zamonaviy skripka yuzaga kelganligi aytiladi. Hozirda rubobning uch xili mavjud: qashqar rubobi, afg'on rubobi va pomir rubobi. Afg'on rubobining 2 ta nomi bor: tojik rubobi va buxoro rubobi. Qashqar rubobi Sharqiy Turkiston (Uyg'uriston) Qashqarda keng tarqalganligi sabab, qashqar rubobi deb ataladi. Qashqar rubobning kosa qismi ikki xil, o'yma va qovurg'ali tarzda tayyorlanadi. O'yma rubob professional cholg'u hisoblanib, yetuk sozandalar va professional jamoalar uchun mo'ljallangan. Qovurg'ali rubob – yangi o'rganuvchi va qiziquvchi yoshlar uchun tayyorlanadi. O'yma rubob – kosasi tut yog'ochidan, dasta qismi o'rik yoki yong'oq yog'ochidan, quloq tomoni (boshliq) yong'oq yog'ochidan tayyorlanadi. Xarak, shaytonxarak (etim xarak) va mediatori (mizrob) ebonit, quloqlari tol (boshqa yog'ochdan ham 50mm dan 110mm gacha) tayyorlanishi mumkin. Xarakning uzunligi odatda 25mm dan 40mm gacha bo'ladi. Kosasiga baliq terisi qoplanadi. Tovushlar oralig'ini belgilovchi kataklar (avvallari eshilgan ichakdan) latun yoki misdan, kosa tomonida simlarni ilgichi (torgir) rangli metaldan (ebonit, shoh) tayyorlanadi. Pastgi va o'rta simlari (avvallari ipak va ichakdan) (Iya va mi) po'latdan, tepa sim (re) jilka yoki eshilgan ichakdan tayyorlanadi. Xarak bilan shaytonxarak torlarni ko'tarib turuvchi va yana cholg'uning akustik o'lchovini to'g'ri belgilab berishga xizmat qiluvchi qismidir. Xarak va shaytonxarakning noto'g'ri tayyorlanishi cholg'uning har tomonlama mukammalligiga ta'sir qiladi. Tovushlar orasini belgilovchi pardalarni simmitrik

o'lchamini buzilishiga, torlarning balandlashishi barmoqlarga botishi, standartdan past bo'lishi bir parda bosilganda ikkinchi pardaga ham tegib qolishi, sozga tushmasligi va ovozning o'zgarishi ham kuzatiladi. Qashqar rubobining uzunligi 80–100 sm. Kosasining oldida shoxga o'xshagan ikkita gajagi bor. Ular shakl berish bilan birga, yuqori notalarni chalishda chap qo'l uchun tayanch vazifasini bajaradi [1, 22-b].

Qashqar rubobi dastasida 19 tadan 24 tagacha parda bo'ladi. Eski ruboblarda pardalar ichakdan boylangan bo'lsa, hozirgi zamonaviy ruboblarning pardalari yuqorida ta'kidlaganimizdek rangli mis yoki latun metalidan qilinadi. Qashqar rubobi beshta simdan iborat. Ular kvarta-kvinta oralig'ida sozlanadi [2, 29-b]. Bugungi kunda qay bir milliy cholg'umiz haqida gap ketmasin, sozgar Usta Usmon Zufarovni yod etmaslikni iloji yo'q. Uning mehnatlarini, avlodlarga meros qoldirgan bilim va ko'nikmalarini dasturi amal qilib davom ettirish siz-u bizning sharaflı burchimizdir. Usmon Zufarov, (1892–1981-yil) – sharq musiqa sozlari ustasi, o'ymakor naqqosh. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi.

Usta Usmon sozlarni tayyorlash davomida ikki xil usul bilan dasta o'tkazar edi. Dutor, tanbur kabi cholg'ularning qorni va dastasini “trapetsiya” shaklida “tirnok” ochish yo'li bilan ulagan. Ikkinchi usul bilan o'yma kosali rubob va afg'on ruboblar qornidagi dasta o'rnidan “qaldirg'och dumi” shaklida “tirnoq” ochilib, dastaning ostki tomonidan esa shu “tirnoq” oralig'iga moslab “uchlik” (nayza uchiga o'xshash) tayyorlanadi va har ikkisiga yelim surtib, “qaldirgoch dum” orasiga joylashtiriladi. Qismlarning bir-biriga ulanishidayoq yuksak mahoratning bir shingilidan bahramand bo'lasiz. Usta Usmon sozgarlikda dator, tanbur, rubob, sato, chang, doira, g'ijjak cholg'ularini yasashni san'at darajasiga olib chiqdi [3, 164-b]. 1937-yili o'zining zamondoshi, ajoyib, betakror Tamaraxonimning go'zal raqsidan ilhomlanib, uning raqsni ifodalovchi rubob yaratadi. Usta Usmon bu gal ushbu rubobni xuddi dator singari qovurg'alarni bir-biriga yelimlash orqali yig'ma usulda yasadi. Rubobning shoxlarini alohida, zulf, ya'ni burama gajak shaklida o'ta nozik qilib ishladi. O'ziga g'oyat ma'qul bo'lgan bu shoxlarni rubob kosasi tepasi, ya'ni dasta oldiga birini pastga, ikkinchisini yuqoriga qaratib yelimladi. Ustaning ko'z oldida Tamaraxonimning bir qo'li beliga tiralgan, bir qo'li esa boshi uzra egilgan raqs harakati namoyon edi. Rubobning quloqlari joylashtiriladigan boshlig'i (galovka)ni ham an'anaviy ruboblardan farqli o'laroq, yarim doira

shaklida, xuddi inson boshini namoyon qiluvchi ko'rinishda ishladi. Shundan keyin, rubob shoxlarini sadaf va suyaklardan gul ochilib turgan buta shaklidagi naqsh bilan bezadi. "Tamaraxonim" nomi bilan mashhur ushbu rubob – o'sha davrning ilg'or musiqashunos olimlari, I.Akbarov, V.A.Uspenskiy, A.A.Semyonov, T.S.Vizgo, Yu.Kon, K.Olimboyevlar tomonidan "noyob" (antikvar) deb tan olindi. Hozirda "Tamaraxonim" nomli ushbu rubob O'zbekiston Davlat konservatoriyasi qoshidagi "Musiqiy cholg'ular" muzeyida, 29-raqam ostida saqlanib kelinmoqda. Ushbu mavzuda kichik e'tiborni rubob cholg'usiga qaratdik. Aslida, yaratilgan har bir milliy soz katta bir ilmiy tadqiqot ishi bo'la oladi.

Sozgarlik va musiqa cholg'ularining rivojlanishiga, takomillashuviga, mukammallashuviga albatta yetuk sozandalar bilan ijodiy hamkorlik muhim rol o'ynagan. Buning isboti o'laroq, Usta Usmon Zufarov yasagan ruboblarni O'zbekiston xalq artisti, bastakor va sozanda Muhammadjon Mirzayev, ustazoda san'atkor, taniqli sozanda va bastakor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, professor Shavkat Mirzayev, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, sozanda Tohir Rajabiy va boshqalarni yorqin misol tariqasida ko'rsatishimiz mumkin. Sozlar siymosini yanada jozibali ko'rinishida sozgar va sozanda muloqoti ayniqsa e'tiborlidir. Musiqa madaniyatimizda barhayot tizim bo'lgan bu muloqot musiqa san'atimizni milliyligini ta'minlovchi o'ziga xos zamin vazifasini hal-hanuz o'tab kelmoqda. Bu xususda, Usta Usmon Zufarov bir vaqtlar shunday degan edi: "Qachonki sozanda tayyor cholg'uni qo'lga olib, kuy chalsa, bu kuyni tinglagan shinavandalar "ofarin" deb qarsak chalishsa, mana shu qarsaklar sozning mukammalligini tasdig'i bo'ladi". Usta Usmon Zufarovning sozgarlik sohasidagi olib borgan ishlarini san'at yo'nalishidagi oliy dargohlarda,

musiqa maktablarida dars sifatida o'quv mashg'ulotlariga kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Milliy musiqa madaniyatimiz tarixida ana o'sha ustoz va shogirdlar sozgarlik sohasini moziyning necha ming yillik yo'llaridan mukammal holda, bekam-u ko'st olib o'tganlar [3, 34-b]. Muhimi shundaki, ular sozgarlik sohasini tarix yo'llaridan shunchaki olib o'tibgina qolmadilar, balki sozgarlikning ma'naviy ildizi, amaliy qonunlarini yaratib, keyingi avlodlarga meros qilib qoldirib ketdilar.

Xulosa qilib aytganda, Usta Usmon va u kabi sozgarlar tomonidan ishlangan cholg'ular o'zbek xalqining ma'naviyati, alaloqibat, milliy mafkurasini namoyon etuvchi asriy obidalaridir. Milliy sozgarlikning barhayot an'anasi esa ularning onasidir.

2024-yil 5-dekabr Paragvay poytaxtida YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mitasining 19-sessiyasi yig'ilishida "Rubob cholg'usi sozgarligi va ijrochiligi san'ati" nomzodnomasi O'zbekiston tashabbusi bilan Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritilishining o'ziyoq, an'anaviy sozgarlikning naqadar bebaho meroslarimizdan ekanligini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov S., Matyoqubov M. O'zbek an'anaviy cholg'ulari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 184 b.
2. Qosimov R. An'anaviy ijrochilik. – Toshkent: Fan, 2007. – 132 b.
3. Rasultoyev J., Melixo'jayev O. O'zbek cholg'ularini yasash va ta'mirlash. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 168 b.
4. Zufarov T. Soz va sozgarlik tarixi. – Toshkent: Meriyus, 2014. – 256 b.
5. Nazarov O. Qashqar rubobida o'qitish uslubi. – Toshkent: Fan, 2008. – 112 b.
6. Xolmirzayev O. Ansaml ijrochiligi. – Jizzax: Sangzor, 2018. – 140 b.
7. Nurmatov H. Qashqar rubob taronalari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at nashriyoti", 1989. – 96 b.